

SOSIAALI- LÄÄKETIETEELLINEN AIKAKAUSLEHTI

JOURNAL OF SOCIAL MEDICINE

Päätoimittaja
Riikka Lämsä
riikka.lamsa@helsinki.fi

Toimitussihteeri
Suvi Määttä
Puh. 040 5937 048
toimitussihteeri@socialmedicine.fi

Lehden internetsivut
<http://journal.fi/sla>

Julkaisija
Sosiaalilääketieteen yhdistys ry
Socialmedicinska föreningen rf

Julkaisijan osoite
Sosiaalilääketieteen yhdistys
c/o Paula Jääskeläinen
PL 9 (Siltavuorenpenger 1A)
00014 Helsingin yliopisto

Yhdistyksen puheenjohtaja
Hannamaria Kuusio
Terveiden ja hyvinvoinnin laitos
PL 30
00271 Helsinki

Yhdistyksen sihteeri
Laura Pääkkö
sihteeri@socialmedicine.fi

Ilmestymisaikataulu
Neljä numeroa vuodessa (helmikuu, toukokuu, syyskuu ja joulukuu)

Kirjapaino ja taitto
Kirjapaino Hermes Oy

Tämä julkaisu on saanut TSV:n kautta tieteellisen julkaisu toiminnan avustusta, jota opetus- ja kulttuuriministeriö myöntää Veikkauksen tuotoista

ISSN 0355-5097
Kirjapaino Hermes Oy 2020

P ä ä k i r j o i t u s

2/2020

57. VUOSIKERTA

Kulkutaudit ennen ja nyt

Viime sunnuntaina lähti Helsingistä Malmin hautausmaalle ruumisjuna, jonka pituisia harvoin, tuskinpa koskaan on nähty lähtevän Ruoholahden raiteelta. Juna kuljetti Malmille haudattavaksi kokonaista yhdeksän vaunullista ruumiita – todennäköisesti espanjantaudin uhreja... Hautaustoimitusta varten oli paikalla kolme pappia, jotka ensin yhteiseen joukkohautaan siunasivat 41 ruumista. Sitä paitsi haudattiin yksityisiin hautoihin 16 ruumista. Päivän kuluessa ei kuitenkaan ennätetty läheskään kaikkia ruumiita haudata, vaan niitä jäi hautaamatta parisenkymmentä. (1)

Helsingin Sanomien uutisessa huhtikuulta 1919 maalataan synkkä kuva olosuhteista espanjantaudin jäljiltä. Haluaisimme kirjoittajan tavoin uskoa, ettei tuota ruumisjunan vaunujen määrää tulla koskaan ylittämään. Mieleemme kuitenkin tahtomattakin piirtyy kuva Italian armeijan kuorma-autosaattueesta maaliskuussa 2020 kuljettamassa pitkässä letkassa ruumiita pois Bergamon kaupungin ruumishuoneelta, koska sinne ei enää mahtunut lisää vainajia. Länsimainen ihminen on tuudittautunut lääketieteen kaikkivoipaisuuteen. Kulkutaudit ovat pääsääntöisesti menneen maailman vitsaus, jotka eivät enää ihmisiä – ainakaan suomalaisia – uhkaa. Ainakin niihin on olemassa lääkkeitä ja rokotteita. Kuluva kevät on valitettavasti johtanut monet meistä miettimään asiaa uudestaan. Onko elämämme todellakin niin turvattua ja ennakoitavaa kuin olemme halunneet itsellemme uskotella?

Espanjantauti 1918–1920 ei suinkaan ollut ensimmäinen pandemia, jonka edessä ihmiset joutuivat järkyttymään ja nöyrytymään. Suomenruotsalainen kuvataiteilija Lennart Segerstråle maalasi vuonna 1925 kuvataulun mustasta surmasta. (2) Kuvataulut olivat kouluopetuksessa käytettyjä pahvisia kuvia, joiden visuaalisella tie-

donvälityksellä oli suuri merkitys ennen sähköisten viestintävälineiden yleistymistä. Segerstråle kuvaa mustan surman laivalla saapuneena kuoleman viikatemiehenä, jota mustat korpit ympäröivät. Suomalaiset pakenevat kuoleman kosketusta minkä jaloistaan ehtivät. Ainoa kuolemaa uhmaava taho on kirkon edustalle asettunut pappi, mutta hänenkään voimansa ei näyttäisi riittävän torjumaan tautia, joka niittää kaikki alleen: niin lapset kuin vanhukset, niin köyhät kuin rikkaatkin. Voi vain kuvitella kuinka voimakkaan vaikutuksen Segerstrålen tummanpuhuvan maalauksen on tehnyt menneiden vuosikymmenten koululaisten mieliin. Ei ole sattumaa, että hän maalasi kuvan vain muutaman vuoden espanjantaudin riehuminen jälkeen, jonka kauhut ovat varmasti olleet vahvana hänen mielessään.

Kulkutauteja koskeva faktatieto ja varotoimenpiteistä tiedottaminen on epidemian aikana ensiarvoisen tärkeää. Historioitsija kuitenkin kääntää katseensa myös niihin reaktioihin, joita nuo pelottavat vitsaukset ovat aikojen saatossa aiheuttaneet. Päivittäistiedon lisäksi on kiintoisaa tutkia, minkälaisia ajatusmalleja ja tunne-reaktioita kulkutaudit ja muut sairaudet meissä synnyttävät ja ovat aiemminkin synnyttäneet. Helsingin empirekeskustan suunnitellut saksalainen arkkitehti Carl Gustav Engel oli perheineen Helsingissä vuonna 1831 ja kuvaa silloista koleraepidemiaa kirjessään seuraavasti:

Kolera on ollut myös täällä. Elokuun 19. se vaati ensimmäisen uhrinsa. Emme ilahuneet taudin ilmaantumuksesta, sijaitseehan kolerasairaala naapurustossamme. Näin saatoimme seurata surullista näkymää, sairausvaunujen ja ruumisarkkujen jatkuvaa edestakaista liikennettä. Sitä paitsi oli vaimoani hoitava lääkäri vastuussa sairaalan valvonnasta, joten ei ollut mahdotonta saada tautia tätä tietä taloon. Jumalan kiitos vältyimme kaikelta, eikä täällä enää muutamaan viikkoon ole ollut koleraopotilaita. Yhteensä 197 ihmistä joutui taudin uhreiksi, eniten kyllä kuritonta rahvasta. Olemme oikeastaan päässeet eroon koko joukosta juoppoja. Viipurissa ja Turussa tauti vaati vähemmän uhreja. (3)

Engelin tekstistä välittyy selkeä pelon tunne koleraan edessä, jonka tartuntamekanismit olivat vielä tuolloin tuntemattomia. Hän vetoaa ensisijaisesti

Jumalan varjelukseen aivan kuten monet mustan surman aikanakin rukoilleet. Kirjeessä näkyy myös kiinnostavasti ajalle tyypillinen ”sairaus on synnin palkka” -ajattelu, jonka mukaisesti sosiaalisen hierarkian alemmilla tasoilla olevat ihmiset olivat lähtökohtaisesti moraalittomia ja siksi he joutivatkin kuolla.

1800-luvun kolera-epidemioiden suojautuminen ei loppujen lopuksi eroa niin valtavasti siitä, mitä olemme nyt koronaviruksen kohdalla joutuneet yllättäen kohtamaan. Myöhemmin lääkäriksi opiskellut turkulainen Otto Hjelt kuvaa muistelmissaan lapsuudenkokemuksiaan samasta koleraepidemiasta:

Koleran puhjetessa Turussa syyskuussa 1831 koleraakomitean jäsenet vaelsivat alueillaan valkoinen side käsivarressa. Koleratapauksen sattuessa talon portti suljettiin eikä ketään päästetty sisään. Elintarvikkeita annettiin päivittäin ikkunan kautta. Hautaukset suoritettiin yöaikaan soihtujen valossa erityisellä hautapaikalla. Ruumiit siroteltiin sammuttamattomalla kalkilla. Koulut suljettiin ja ne, joilla oli siihen mahdollisuus, pakenivat maalle. (4)

On tietysti selvää, että nykyisin viranomaisten kyky hoitaa katastrofeja on paljon tehokkaampi kuin 1800-luvun koleraepidemian tai nälkävuo-sien nälänhädän aikana. Ainakin rikkailla mailla on täsmälääkkeitä, rokotteita, tehokas sairaanhoito, antibiootteja bakteerikeuhkokuumeisiin, tehokkaat valistus- ja tiedotuskanavat ja hyvä hygienian perustaso. Mutta monet yhteiskunnalliset muutokset voivat pikemminkin johtaa tautiriskin kasvamiseen kun mikrobikannat muuttuvat ihmisille yhä vaarallisimmiksi. Tällaisia tekijöitä ovat ainakin maatalouden tehotuotanto, elintarviketeollisuuden kansainvälistyminen, kiihtyvä turismi, valtaviiden väkimäärien kasautuminen suurkaupunkeihin, slummien lisääntyminen ja kehitysmaiden alhainen sairaanhoidon taso. (5)

Tauteihin, joihin ei vielä ole keksitty rokotetta tai muuta lääkettä, karanteeni on yhä yksi tehokkaimmista suojautumiskeinoista. Hieman ironisesti Milanon väitetään selvinneen mustasta surmasta 1340-luvulla tehokkaan karanteenin johdosta kun se nyt Lombardian keskuksena on yksi pahimmista korona-alueista. Koko karanteeni-sana tulee italian kielen ”40 päivää” -ilmaisun lyhenteestä. Tuolla viitattiin aikaan, jonka laivat

joutuivat epidemian aikaan odottamaan pääsyä purkamaan lastiaan Venetsian satamaan. Karanteenin aikana voi kuitenkin myös syntyä jotakin kulttuurisesti hyvin pitkäikäistä. Bocaccion *Decamerone* on tunnetusti kuvaus ruttoa maaseudulle paenneen seurueen tarinoista. Isaac Newtonin väitetään keksineen painovoimain hänen ollessaan maaseudulla Lontoon ruttoa paossa 1600-luvulla. Ihmiset ovat tänä keväänä kokoontuneet yhteisöllisesti parvekkeille, mutta ihmiset ovat aiemminkin etsineet musiikista lohtua pelkoihinsa, kuten tässä kuvauksessa espanjantaudin ajalta:

Ihmiset ovat kauhuissaan. Naapuritalossa on nuori neitonen iltakaudet ilahduttanut meitä soittamalla sulosävelistä valssia. Eilisestä alkaen vaikenee hänen pianonsa. Isäntä on näet kieltänyt valssin, koska muut talon asukkaat pitävät sen esittämistä uhmailuna. Se oli nimittäin – Espana-valssi. (6)

Kyse on myös kielenkäytöstä, jolla kulkutaudeista puhutaan. Epidemiat ovat vieraita muukalaisia, jotka saapuvat jostain kaukaa, kuten ”aasialainen” tai ”espanjantauti”. Yhdysvaltalainen kirjailija ja toimittaja Susan Sontag julkaisi 1980- ja 1990-luvuilla kaksi teosta, joissa hän pohti vertauskuvien käyttöä sairauksista puhuttaessa. Sontagin ajatuksena oli, että ihmisten tulisi päästä irti erityisesti sotametaforien käytöstä, koska ne vain hämärtävät ihmisten ymmärrystä asiasta:

Me emme ole joutuneet hyökkäyksen kohteeksi. Ruumis ei ole taistelutanner. Sairaajat eivät ole väistämättömiä tappioita, eivätkä liioin vihollisia. Meitä – lääketiedettä, yhteiskuntaa – ei ole valtuutettu iskemään takaisin keimolla millä hyvänsä. (7)

Virukset eivät sodi: ne eivät ajattele tai luo strategioita. Kaikki eivät koronaviruksenkaan kohdalla ole malttaneet irtautua sotametaforista. Ranskan presidentti Emmanuel Macron totesi puheessaan ranskalaisille 16.3.2020: ”*Olemme sodassa, terveysodassa. Vastassa ei ole vieras armeija eikä toinen maa.*” Macron näki tilanteen taisteluna, mutta kehotti ranskalaisia olemaan etsimättä vihollisia sieltä, missä niitä ei ole.

Sairaus voidaan pahimmillaan mieltää sotaan vertautuvana maahan tunkeutumisen muotona,

josta ulkomaalaiset ovat vastuussa. Siten pelkona on lisääntyvä ”muukalaisvastaisuus” kun rajoja ja yhteiskunnan instituutioita suljetaan. Sotametaforista ja muista vertauskuvista eroon pyrkimisen sijaan niiden sisällöllinen tarkastelu olisi paljon tehokkaampi keino yhteiskuntarauhan säilyttämiseksi. Mitä niillä jossain kulttuurissa jonain tiettyinä ajankohtana halutaan rakentaa?

Tiina Hautamäki on pohtinut sotametaforien käyttöä tuberkuloosin ja aidsin hoidossa. Hänen mukaansa sotilaallisen kielenkäytön ensisijainen tarkoitus on vakuuttaa kuulija sairauden vastaisen toiminnan tarpeellisuudesta. Näin myös edellinen Emmanuel Macronin lainaus voidaan tulkitella. Lääketieteen kohdalla sotametaforien käyttöä voidaan pitää luontevana, koska lääkärin työ käytännössä voidaan nähdä taisteluna sairauksia vastaan. Potilaiden kohdalla tilanne on kuitenkin toinen. Sairaus on myös leimaavaa, jolloin sairastuminen herkästi mielletään potilaiden itsensä aiheuttamaksi. Tällöin he saattavat joutua yhteisön silmissä vihollisen leiriin. Siten makrotasolla taistelusta puhuminen voi tehostaa sairauksien vastaista toimintaa, mutta mikrotasolla sairaiden henkilöiden stigmatisointi voi vaikeuttaa sitä. (8)

Länsimaiselle elämänhallintaan uskovalle individualistille ei ole koskaan oikea aika sairastaa. Tämän terveysterveysviranomaiset totesivat jo 1940-luvulla kamppaillessaan tuberkuloosin leviämistä vastaan. *Terveystieteissä* kirjoitettiin vuonna 1947:

Sairaus ei milloinkaan tule sopivaan aikaan. Työmiehellä on juuri hyvät työansiot, maanviljelijällä kiireelliset työt kesken, nuori nainen ehkä naimisiin menossa, ylioppilaalla on tärkeä tentti edessä. (9)

Silti yksilön on joskus alistuttava taudin edessä. Koronavirusepidemia onkin nostanut kiinnostavalla tavalla esiin yksilön ja yhteiskunnan suhteen. Monissa kannanotoissa on korostettu suomalaisten vastuuta lähimmäisistään. Stoalaiset kosmopoliittiset filosofit korostivat antiikin aikana lähiyhteisön merkitystä ja huolenpitoa omasta perheestä. Mutta samalla he painottivat maailmankansalaisuutta: oman maan poliittisen kansallisuuden lisäksi ihmiset ovat moraalisesti maailmanyhteisön jäseniä. Vastuu pandemioiden aikana ei rajoitu suomalaisiin, vaan kyseessä on globaali ihmisoikeuskysymys. Koronavirus on

tyypillinen transnationaalinen eli ylirajainen ilmiö, joka leviää maiden rajojen yli ja läpi riippumatta kansallisista toiveista ja haluista.

Yksi asia on kuitenkin varma. Kukaan ei voi väittää, etteikö ihmiskunnalla olisi ollut tietoa koronaviruksen kaltaisten pandemioiden leviämisen mahdollisuudesta. Kirjoitin vuonna 1995 länsimaisia terveystieteitä käsittelevän artikkelikokoelman johdannossa sotametaforaa hyödyntäen taistelusta kulkutauteja vastaan:

Viimeaikaiset kauhukertomukset ”tappajaviruksista” ovat jälleen kerran herättäneet kysymyksen länsimaisen lääketieteen keinojen rajallisuudesta. Vaikka lääkärit ovat käyneet sotaan näitä viruksia vastaan kaikkein järeimmillä käytössä olevilla aseilla, on esitetty epäily, ovatko kaikkein pienimmät mikrobit sittenkin kaikkein suurin uhka elämän säilymiselle maapallolla. (10)

Eila Linnanmäki totesi espanjantautipandemiaa Suomessa käsittelevän hienon tutkimuksensa loppuluvussa vuonna 2005, että jos pandemia pääsee vauhtiin, sitä on mahdotonta pysäyttää. ”Pandemia leviäisi muutamassa päivässä ympäri maailmaa lentoliikenteen mukana, kun espanjantaudin eteneminen vei laivoilla ja rautateillä joi-takin kuukausia. Nopea leviäminen asettaa suuren haasteen pandemiaan valmistautumiselle.” Linnanmäki esitti myös muutaman nytkin hyvin ajankohtaisen kysymyksen:

Perustellusti voidaan toisaalta kysyä, mihin tuhannet keuhkokuumeepotilaat sijoitettaisiin jo ennestään ruuhkaisissa sairaaloissa? Kotihoidon merkitys on suuri, mutta kuka sitä antaa? Hoivaverkostojen takaaminen on tärkeää myös yksin asuville. Yhteiskuntamme on muuttunut myös haavoittuvammaksi. Äkillisen tautikriisin aikana pitää taata tiettyjen avaintoimintojen sujuvuus: ydinvoimalat, sähköntuotanto, vesilaitokset. (11)

Linnanmäen esittämään avaintoimintojen listaan voitaisiin nyt lisätä ainakin tietoliikenneyhteydet ja kyberturvallisuus. Helsingin Sanomissa haastateltiin kesällä 2018 espanjantaudin satavuotis-muistoa käsittelevän artikkelin yhteydessä Tampereen yliopiston virologian professori Heikki Hyötyä. Hän totesi, että espanjantaudin kalta-

nen tuhoisa epidemia voi periaatteessa puhjeta uudestaan: ”*Uutta virusta ei ole näköpiirissä nyt, mutta paine on jatkuva.*” (12)

Tiedosta ei siis ole pulaa, mutta halusta toimia sitäkin enemmän. Tässä mielessä pandemioista käyty keskustelu muistuttaa ilmastonmuutokses-ta käytävää debattia. Koronavirusepidemian men-tyä ohi toivoisi terveystieteilijöiltä laajempaa kansainvälistä yhteistyötä vastaavien epidemioiden torjumiseksi tulevaisuudessa. Tuolla yhteistyöllä on vähintään vuosisatainen perinne, mutta kansallismielisyyden kasvu voi johtaa pyrkimykseen rajojen sulkemisesta muulloinkin kuin karanteeni-aikana. Valitettavasti pelkään, että muistojen hälvetessä entinen meno jatkuu – mikä täällä Titanicin kannella on ollessa kun aurinko paistaa ja salongista kuuluu niin vetävää musiikkia.

LÄHTEET:

- (1) Helsingin Sanomat 8.4.1919; sit. Linnanmäki E. Espanjantauti Suomessa. Influenssapandemia 1918–1920. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura; 2005, 107.
- (2) Segerstrålen maalaus; ks. <https://yle.fi/uutiset/3-5438630>
- (3) Sit. Vuorinen Heikki S. Tautinen historia. Tampere:Vastapaino; 2002, 122.
- (4) Turun koleraepidemiasta, ks. Sofia Paasikivi: ”Waikioita waiwoja watasta” – Kolera ja siitä käyty keskustelu 1800-luvun Turussa. Kulttuuri-historian pro gradu, Turun yliopisto 2016.
- (5) Linnanmäki 2005, 217.
- (6) Helsingin Sanomat 20.10.1918; sit. Linnanmäki 2005, 106.
- (7) Sontag S. Sairaus vertauskuvana; AIDS ja sen vertauskuvat. Helsinki: Love Kirjat WSOY; 2010, 180.
- (8) Hautamäki T. Tuberkuloosin ja AIDS:n kulttuuriset merkitykset. Tampere: Tampere University Press 2002; 136–138.
- (9) Terveystieteiden aikakauslehti 2/1947, 46; sit. Hautamäki 2002, 184.
- (10) Mikkeli H. Terveystieteiden – terveys elämäntapana. Teoksessa Joutsivuo T. ja Mikkeli H. (toim.). Terveystieteiden lähteillä. Länsimaisten terveystieteiden kulttuurihistoriaa. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura; 1995, 25.
- (11) Linnanmäki 2005, 217.
- (12) Helsingin Sanomat 29.7.2018.

HEIKKI MIKKELI
FT, VTM, professori
Helsingin yliopisto,
Filosofian, historian ja taiteiden
tutkimuksen osasto